

Het zware en het licht

St Agneskerk, Berlijn-Kreuzberg, 1967,
Werner Düttmann

Het is een nietszeggende straat, de Alexandrinenstrasse, in een nietszeggende buurt in Kreuzberg. Alles straalt hier uit: wij zijn gewoon. Gewoon gemaakt en gewoon gebleven: de straat, de stoep, de gebouwen. De stad zoals in de traditionele zin als een plek van drukte, lawaai, afwisseling en spanning ontbreekt hier volkomen. Hier staat de St Agneskerk uit 1967, ontworpen door architect Werner Düttmann. Vroeger ging men hier naar de kerk, nu is het een kunstcluster in wording.

Om de kerk heen liggen losse woonblokjes in gemeentegroen. Niets herinnert aan de drukke Oranienburger Strasse, de bekendste toeristenstraat van Kreuzberg met zijn vele oriëntaalse cafés en restaurants, nog geen 3 minuten hier vandaan. Hier in de Alexandrinenstrasse, waar de schaduw van de Berlijnse muur nooit ver weg is, hebben zowel Oost- als West-Berlijn ten tijde van de gedeelde stad hun best gedaan voor de wedstrijd 'buitenvijk bouwen'. Inmiddels staat de kerk in het geografisch middelpunt van het hedendaagse, ongedeelde Berlijn. De eenvormige bouwblokken in naoorlogse modernistische stijl lijken allemaal in een doornroosjeslaap sinds oplevering: de schoolgebouwen, de woonblokken en zelfs het groen. Maar de St Agneskerk niet meer; St Agnes geeft identiteit, het is een bruut betonnen baken voor de buurt.

Aan de straat scheidt een halfhoog betonnen muurtje de openbare stoep van de kerktuin. Langslopende voetgangers kunnen een blik over het muurtje werpen om dan de verborgen tuin te zien liggen. In de rommelige tuin staat een hok van gaas. Het gaas is gevouwen in de vorm van een huis met een puntdak. In het hok huist een Vlaamse reus. Het konijnenhok met de archetypische vorm vormt een groot contrast met het modernistische en brutalistische St Agnescomplex, de voormalige kerk met de pastoorwoning, de sacristie, de toren en het kinderdagverblijf.

De pastorie en het kinderdagverblijf scharen zich rondom de allesoverheersende betonnen toren. De toren is de tegenhanger van het Hochhaus an der Weberwiese, het blakende lichtpunt van architect Hermann Henselmann uit 1952. Dat was het eerste product van het nationale Aufbauprogramm Berlin dat de DDR in 1951 opstartte. Deze woontoren in socialistisch-classicistische stijl diende

als voorbeeld voor de rest van de bebouwing aan de Stalin- (later: Karl-Marx-) Allee. Dit werd benadrukt door de bijna glazen bovenkant die licht uitstraalde. Als motten naar het licht kwamen de Berlijners op dit succesgebouw af. De oorlog was voorbij, de toekomst straalde. Maar dat doet de toren van St Agnes allesbehalve.

Hemelsbreed 5 kilometer van de St.-Agneskirche vandaan staat bij het Naturpark Schöneberger Südgelände op een muur geschreven: 'Die Kunst ist der nächste Nachbar der Wildnis.' ('Kunst is de naaste buur van de wildernis'). Een uitspraak van de Duitse geograaf en planoloog Karl Ganser, bekend als directeur van IBA Emscher Park, daar waar natuur langzamerhand de oude industriële gebouwen overneemt. Voor St Agnes geldt dat niet; hier is niets aan het toeval of de natuur overgelaten. Ronde vormen ontbreken, rechte hoeken benadrukken de ongenaakbaarheid. Zoals de zware rechthoekige granieten platen met butsen en gaten waar het complex mee omgeven is; deze zijn gemaakt van Berlijnse oerstoeptegels die hier zijn hergebruikt om het complex met de Berlijnse grond te verbinden.

Waar veel godshuizen een vreemde, maar succesvolle combinatie kennen van imponeren en uitnodigen ontbreekt deze laatste component bij St Agnes totaal. Brutaal, beton, bunker zijn associaties die het complex oproept. Overduidelijk is hier, zoals op veel plekken in de stad, de Tweede Wereldoorlog nog steeds pregnant aanwezig. Bij een snelle blik doet het complex niet onder voor menige bovengrondse bunker die het Berlijnse straatbeeld 68 jaar na dato nog steeds bepaalt.

Maar overdag is hij dreigender dan in de avond en nacht. Dan krijgt de betonnen kolos door het strijklicht langs het ruwe spuitbeton bijna iets aabaars. Het spuitbeton op de toren eindigt na een inspruing in een volledig glad betonnen blok als een dobbelsteen op de toren. De spuitstucgevel heeft die typisch Berlijnse grijs/grauw/groene kleur. Boven de inspruing heeft de gevel van het blok nog maar één tint: betongrijs. Hoe grijs en grauw de gevel ook is, ze nodigt vreemd genoeg uit om aange-raakt te worden. Na het aanraken is de behoefte om het gebouw te betreden niet meer te beheersen. Is het binnen net zo hoogmoedig en ontoegankelijk als het buiten doet lijken? De suggestie dat hier een volledig massief betonnen gebouw staat moet onderzocht worden.

Want de verrassing zit aan de binnenkant. Daar, in de kerkzaal, opent St Agnes zich. En wel op magistrale wijze. Wie via de zware houten deuren de kerkzaal betreedt, valt vanzelf stil. Om niet-traditionele reden: waar klassieke en

Vincent Kompier

The Heavy and the Light

St Agnes Church, Berlin-Kreuzberg, 1967, Werner Düttmann

A nondescript street in a nondescript neighbourhood in Berlin's Kreuzberg district. Everything here has an ordinary look. Built in the ordinary way and still ordinary: the street, the pavements, the buildings. The traditional sense of a city as a place of activity, noise, variety and tension is totally lacking on this spot. This is the location of the St Agnes Church, designed by architect Werner Düttmann and built in 1967. People used to go to church here; now it is an art cluster in the making.

Around the church lie individual housing blocks surrounded by municipal greenery. There is nothing to suggest that the busy Oranienburger Strasse, the most famous of Kreuzberg's tourist streets with its many oriental cafés and restaurants, is no more than three minutes away. Here in the Alexandrinenstrasse, where the shadow of the Berlin Wall is never far off, East and West Berlin both did their best during the time of the divided city to compete at 'suburb-building'. And now the church stands in the geographical centre of today's undivided Berlin. Since the reunification, the uniform blocks of buildings in post-war modernist style all seem to have been slumbering like Sleeping Beauty: the school buildings, the housing blocks, even the greenery. But not the St Agnes anymore. St Agnes provides identity; it is a severe concrete beacon for the neighbourhood.

On the street side, a wall separates the public pavement from the private quarters. Pedestrians can look over this concrete wall, and when they do, they can see the garden that is hidden behind it. Standing in the disorderly garden is a hutch made of wire mesh, folded into the shape of a house with a peaked roof. This provides accommodation for a Belgian hare. With its archetypical shape, the rabbit hutch forms a great contrast to the modernist and brutalist St Agnes complex, comprised of the former church with its presbytery, sacristy, tower and day nursery.

The presbytery and the day nursery are clustered around an overpowering concrete tower. The tower is the counterpart to the Hochhaus an der Weberwiese, the shining ray of hope designed by architect Hermann Henselmann in 1952. That was the first product of the National Berlin Construction Programme initiated by the German Democratic Republic

(DDR) in 1951. This residential tower in socialist-classicist style served as an example for the rest of the buildings on the Stalin (later, Karl Marx) Avenue. This was emphasised by its almost glasslike upper section that radiated light. Like moths to a flame, Berliners were drawn to this successful building. The war was over, a bright future was shining. But the tower of St Agnes does anything but that.

Five kilometres from the St. Agnes Church as the crow flies, near the Schöneberger Südgelände Nature Park, these words are written on a wall: 'Art Is Wilderness's Closest Neighbour.' This is a statement by German geographer and urban and rural planner Karl Ganser, known as the director of the IBA Emscher Park, where nature is slowly taking over old industrial buildings. That is definitely not the case with St Agnes. Nothing has been left to chance or to nature here. Round forms are lacking, right angles emphasise inaccessibility – such as the heavy rectangular granite plates with indentations and holes that surround the complex. The plates are

oude kerken imponeren met hoogte, de schoonheid van de decoraties, het gekleurde glas-in-lood of de hoeveelheid levensechte religieuze beelden doet St Agnes het tegenovergestelde. Hij imponeert met leegte, en licht.

Dat licht komt uit lichtspleten die zich zowel in het dak als op een paar plekken in de zijwanden bevinden. De spleten zijn niet groot, zeker niet ten opzichte van het grote oppervlak van de betonnen wanden en het dak. Het licht wordt langs de ruwe, grijze wanden op een prachtige manier naar beneden geleid. Juist in de beperking van de lichttoetreding langs het absorberende beton ligt de kracht; het licht dat binnenkomt krijgt alle aandacht. Het is bijna tastbaar en te ruiken. De kerkruimte heeft mooie verhoudingen: 15 m hoog, 35 m lang. Naast de theatrale ruimte liggen aan weerszijden twee ruimten die gemarkeerd worden door baksteen in plaats van spuitbeton. Bakstenen uit een vorig leven; het zijn de stenen van gebouwen die hier gestaan hebben en weggebombardeerd zijn. De stenen zijn hergebruikt om de kerk op te bouwen.

Het beperkte licht, dat van opzij en van boven komt, geeft de ruimte een sacrale sfeer. Daar verwelkomt de kophouten vloer het licht. 'Geraffineerde pathos' wordt de sfeer in de pers genoemd.¹

In deze lege ruimte, met alleen het licht, wordt de kracht van leegte meer dan duidelijk. Een bijna spirituele energie. Ook al ontbreken orgel en biechtstoel, dit licht doet zelfs de meest ongelovige even in het hogere gaan geloven. Binnenin de hoge ruimte hangt een betonnen balkon.

Vanaf dit hooggelegen balkon is de ruimte nog beter te overzien en is het alsof je als bezoeker onderdeel wordt van de zee van licht. Een gebouw dat de banaliteit van de alledaagsheid met één simpel middel doet vergeten: licht. De beschermheilige Agnes staat paraat voor verloofde paren, kuisheid, jonge meisjes en maagden. Na de brutalistische verschijning buiten toont het interieur de ware aard van St Agnes: na de duisternis, het zware, het ploeteren door het dagelijks leven wordt de bezoeker beloond met datgene waar de mens niet buiten kan: het licht.

1

Hanno Rauterberg, 'Von allen guten Geistern verlassen', ZEIT online (2004).

made of old Berlin paving stones that were reused here in order to link the complex with the terrain of Berlin.

While many houses of God embody a strange but successful combination of being simultaneously imposing and inviting, the latter is totally lacking with St Agnes. 'Brutalist, concrete, bunker' are the associations the complex evokes. It is patently obvious that here, like so many places in this city, the Second World War is still very much present. At a quick glance, the complex can hold its own with many an aboveground bunker that, 68 years after the fact, still determines the streetscape of Berlin.

But St Agnes is more ominous during the daytime than in the evening and at night, when the floodlights that shine on its rough poured surfaces give the concrete colossus an almost caressable look. The poured concrete of the tower first enters a recess and then turns into a completely smooth concrete block, like a dice on top of the tower. The façade has that typical Berlin drab, grey-greenish colour. Above the recess, the façade of the block has only one shade: concrete grey. Strangely enough, no matter how drab and grey the façade is, it invites one to touch it. After touching it, one's urge to enter the building can no longer be contained. Is it just as arrogant and inaccessible on the inside as it appears to be on the outside? The suggestion that a completely massive concrete building is standing here simply has to be investigated.

Because the surprise is on the inside. There, in the church hall, St Agnes opens itself up – in masterly fashion. Anyone who enters the church through the heavy wooden doors automatically falls silent. Not for the traditional reasons: whereas classical and old churches are impressive because of their height, the beauty of their decorations, their coloured stained-glass windows or their amount of lifelike religious images, St Agnes does the opposite. It is impressive because of its emptiness and its light.

The light comes from slit windows located both in the roof and at several places on the side walls. The slits are not large, certainly not in relation to the large surface of the concrete walls and the roof. The light is led along the rough grey walls in a splendid fashion. The limitation of the light's entrance along the absorbing concrete is precisely its power; the light that comes in receives all the attention. It is almost tangible, can almost be sniffed. The church space has beautiful proportions: 15 m high, 35 m long. Flanking this theatrical space on both sides are two spaces demarcated by brick instead of poured concrete. The bricks had a previous life; they come from bombed-out buildings that once stood here, and were reused to build the church.

The limited light, coming from the side and from above, gives the space a sacral atmosphere. The end-grain wooden floor welcomes the light. 'Sophisticated pathos',¹ the atmosphere was called in the press. In this empty space, with only the light, the power of emptiness is abundantly clear. It is almost a spiritual energy. The lack of an organ or confessional notwithstanding, this light makes even the most nonbeliever momentarily believe in higher things. Hanging within the high church hall is a concrete balcony. From this highly situated balcony, the visitor has a better view of the entire space, and it's as if one becomes part of the sea of light. This is a building that banishes the banalities of everyday life with one simple means: light. St Agnes is the patroness of engaged couples, chastity, young girls and virgins. After the brutalist appearance of the building's exterior, the interior shows the true nature of St Agnes: after the darkness, the difficulties of life, the plodding through the daily grind, the visitor is rewarded with what we cannot do without: light.

Translation: Jane Bemont

¹
Hanno Rauterberg, 'Von allen guten Geistern verlassen', ZEIT online (2004).

Het weifelende huis

- 1 Ik zocht een rustige hoek om te schrijven.
Niet omdat er hier geen rust is. De kalmte is zo koel
als een meer zo diep dat ik er nog niet aan ben toegekomen

ik kom er op terug zodra ik een hoek vind in dit gebouw
dat mijn blik rond laat dwalen en in ellipsen dwingt
terwijl de kerk blokvormig is behalve in het licht

dat neerdaalt alsof het de hemel zelf is
die hier wasemend draalt en overal is het licht
het zachte uitwaaiierende licht als gefluister

langs de ruwe wanden van gespoten beton
grotesk en barok van structuur en zo uitgestrekt
dat er toch vlaktes ontstaan.

Met het verstrijken van licht zijn de wanden als water
die steeds anders zonlicht reflecteren.
Ik zou willen dat er hier geen mensen waren

die spreken over het inzetten van vouw wanden of gordijnen
omdat hun stemmen door de ruimte galopperen en stoten
tegen de galmende wanden en de rust hinnikend breken.
- 2 Ik kan ze niet op een kleur betrappen. De wanden zijn zacht
wanneer er wolken dagen en als rotsen die zeewater poreus
maakte. Als je je oor er tegenaan legt hoor je de fijnste

schelpen kraken onder het gewicht van wereld en water.
Ze staan op een fundament van bakstenen
die uit gebombardeerde huizen werden gesleept

en het gebouw ademt. Tot een vrouwenlach schril
volume geeft aan de holle kerk alsof haar woorden blind
de wanden aftasten. In een holte achter de wanden

zie ik dat deze niet veel dikker zijn dan een hand
van gaas en cement. Is dit een gebouw?
De wanden zoeken houvast in mij.
- 3 Ik wil niet weten dat kunstenaars die hier tentoonstellingen
gaan maken alleen de vloer en het plafond kunnen gebruiken.
Een spijker in de muur zou de toren in elkaar doen klappen.

Drie gaten in de wand herinneren aan het kruis
dat hier eens hing. Ik probeer er geen ogen in te zien.
Ik probeer geen ogen te zien in de vloer

van onregelmatige blokjes met jaarringen van bomen
die precies niet op elkaar aansluiten en zo een verstoord
patroon van statische golven vormen.

Is het wel veilig hier?
Het lege huis. Het luide huis
waarin ik kubieke meters niets bewaar.

The House of Doubt

- 1 I looked for a peaceful corner to write in.
 Not because there isn't any peace here. The calm is as cold
 as a lake that's so deep I'm not yet able for it
- I'll come back to it once I've found a corner in this building
 that allows my gaze to roam around and forces it into ellipses
 even though the church is shaped like a block except in this light
 that descends as though it is the sky itself
 which lingers here wavering and everywhere there is this light
 gently fanning out, like a whisper
- along the rough walls of poured concrete
 grotesque and baroque in structure and so ample
 that flat surfaces are created after all.
- With the passing of light the walls are like water
 reflecting sunlight differently.
 I would prefer it without people here
- talking about installing folding partitions or curtains
 because their voices gallop through the space and crash
 against the echoing walls, disturbing the peace with their whinny.
- 2 I can't pin them down to any one colour. The walls are soft
 when clouds move past and like rocks the sea has made
 porous. With your ear up close you hear delicate shells
 crunching under the weight of world and water.
 They are built on a foundation of bricks
 that were salvaged from bombed-out houses
- and the building breathes. Until a woman's laugh
 gives shrill volume to the hollow church as if her words blindly
 grope their way along the walls. In a cavity behind them
- I see they are not much thicker than a hand's breadth
 of cement and wire meshing. Is this a building?
 The walls look to me for support
- 3 I don't want to know that artists planning exhibitions here
 will only be able to use the floor and the ceiling.
 A nail hammered into the wall would cause the tower to collapse.
- Three holes in the wall recall the cross
 that once hung here. I try not to see any eyes.
 I try not to see any eyes in the floor
- with its irregular squares of growth rings of trees
 that don't quite match exactly
 making a disrupted pattern of static waves.
- Is it really safe here?
 The empty house. The loud house
 in which I cling to cubic metres of nothing.